

DİN HİZMETLERİNDE MESAJ OLUŞTURMADA KUR'AN ÖRNEĞİ*

The Sample of the Qur'an in Making up the Message in Religious Services

Dr. Yusuf MACİT**

Özet: Din hizmeti, yüce Allah'ın elçisi Hz. Muhammed (as.) aracılığıyla insanlığa hidayet rehberi olarak gönderdiği ilahi kitap Kur'an'ın mesajının yine O'nun tarafından belirlenen gayeye ve yöntemlere uygun olarak bütün insanlığa sunulmasıdır.

Din hizmetinin etkinliği açısından dinî mesajın iletişim psikolojisine uygun olarak oluşturulması kadar, içeriğinin de dinin temel hedefleri ve önceliklerine göre düzenlenmesi önemlidir. Din hizmeti insanların güncel sorunlarına ve ihtiyaçlarına cevap bulabilmeli, makul, tutarlı ve uygulanabilir çözümler üretebilmelidir. Dini hayatı bütünüyle kuşatması yanında, mesajda asıl hedef dinin temeli olan ve bu bağlamda dindarlığı bütünüyle etkileyen tevhîd ve iman hakikatlerine yönelik olmalıdır. Sözelimi namaz ibadetinin teknik olarak anlatılması önemlidir, ancak bireylere niçin, kim için namaz kıldıklarının anlatılması ve böyle bir ibadeti onlardan isteyen yüce yaratıcının Kur'an'ın yaklaşımıyla kendilerine tanıtılması da bir o kadar önemlidir.

Bu makalede, din hizmetleri açısından mesajın nasıl oluşturulması gerektiğiyle ilgili Kur'an örneğinden hareketle bazı tespit ve önerilere yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Din Hizmeti, Mesaj, Kur'an, Tevhid

Abstract: The religious service is to present the message of Holy Qur'an, the divine revelation and divine guidance sent via Muhammad, to all humankind for the targets and manners determined again by Him.

As for the functionality of religious service it is important to make up religious messages convenient to psychology of the communication as well as it is important to arrange them in accordance with the main goals of religion and its priorities. Religious service has to respond the daily questions and needs of mankind, and able to produce

* Bu makale, Diyanet İşleri Başkanlığınca, (Ankara) Kızılcahamam'da 03-04 Kasım 2007 tarihinde "Din Hizmetlerinin Bugünü ve Geleceği" ana gündemiyle gerçekleştirilen I. Din Hizmetleri Sempozyumunda "Din Hizmetlerinde Sözlü ve Sözsüz İletişim" adıyla sunulan bildirinin bir kısmının genişletilmiş şeklidir.

** Samsun İl Müftülüğü İl Vaizi, ymacid@gmail.com

reasonable, proper and adaptable solution for them. It has to embrace all the religious life as well as to address to the basic truths of tawheed (divine unity) and faith affecting the religiosity as a whole. For instance, to tell about Muslim prayer technically is urgent, but, to explain about "why", "for whom" they do pray, and to describe this ritual just as Qur'an and God does describe it in such manner.

This writing deals with the nature of the make up of the message in the context of religious service, giving some certain suggestions and explanations departing from the samples within the Qur'an.

Key Words: Religious Servise, Message, Qur'an, Tawheed

Giriş

Din hizmeti, yüce Allah'ın elçisi Hz. Muhammed (as.) aracılığıyla insanlığa hidayet rehberi olarak gönderdiği ilahi kitap Kur'an'ın mesajının yine O'nun tarafından belirlenen gayeye ve yöntemlere uygun olarak bütün insanlığa sunulmasıdır. Dinlerin temel amacı, insanın Allah ile diğer insanlar, tabiat ve toplumla iletişimi sağlamak, dengelemek, düzenlemek ve sürdürmektir.¹

Din hizmetinde temel motivasyon imandır. İman, esası şekillendirir ve bütün duygular için gerekli olan enerjiyi sağlar. Dini hayat, inanç merkezinden beslenir. İnsanlar iman sayesinde davranışlarına yön verirler. Dini öğretilere iman devam ettiği sürece de insanın dine bağlılığı devam eder.

Din hizmetleri açısından çağımızın en büyük derdi aşınmış inanç veya (gizli) inançsızlık problemidir. Yapılması gereken şey, kişiyi içine düştüğü inanç çelişkisinden kurtarmak ve ferdi mânada hidayetine vesile olmak, gayri meşru inançlardan, tutum ve davranışlardan kurtarmaktır. Allah insanı, kendi varlığını algılayıp kavrayabilecek bir fitrat üzere yaratmıştır. Hz. Peygamberin bütün çabası da öncelikle insanları fitrat dinine döndürmek ve böylece imanları kurtarmak, kalpleri kazanarak Cennet'e giden yolu göstermek olmuştur.

Din hizmetlerinde mesaj oluşturma ve oluşturulan mesajı iletişim psikolojisine uygun tarzda hedef kitleye sunma her zaman önem arz eden bir konu olmuştur. Bilindiği gibi mesaj, bir yaşantıya ait duygu ve düşüncenin kodlanarak, sözlü, sözsüz veya yazılı yöntemle alıcı kişiye ulaşmasını sağlayan sembollere denir.² Din hizmetlerinde ise mesaj, dinleyenlere ulaştırılmak istenen dini bilgi, beceri, dini inanç, dini duygu ve dini tutum demektir.³ Konuşmacının amacı, mesajını etkili bir şekilde dinleyicilerine

¹ Özcan Köknel, *İnsanı Anlamak*, Altın Kitaplar Yay. İstanbul, 1997, s. 338

² Zuhâl Baltas, Acar Baltas, *Bedenin Dili*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 29.

³ Mevlüt Kaya, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, Etüt Yay. Samsun, 1998, s. 85.

ulaştırmaktır. Bunu başarmak da hem söylenen mesaja hem de onun söyleniş şekline yani sunumuna bağlıdır. Anlaşılabilme ve ilgi oluşturabilme mesajın önemini gösteren bir olgudur. O halde mesajın anlaşılabilmesi ve ilgi oluşturabilmesi için öncelikle neler yapılmalıdır?

Kur'an'ın mesaj oluşturmadaki örnekliliğini bir bütün olarak ele almanın bir makalenin sınırlarını aşacağı açıktır. Temel motivasyon olarak dini duygular için gerekli olan enerjiyi sağlayan ve dindarlığı besleyen temel unsur, sahih bir tevhîd ve güçlü bir inançtır. Bundan dolayı bu çalışmada özellikle günümüzde eksikliği hissedilen mesajda konu önceliği, mesajın aktüelliği ve mesajda ümit-korku dengesi gibi hususlar üzerinde durulacaktır.

I- Mesajda Konu Önceliği

Din, özü itibariyle bir inançlar sistemidir. Diğer bilgilerle kıyaslanabilir bir bilme konusu olmayan tabiatüstü İlahî Kudret'le ilişkili olan tecrübeler, fikirler, tutum ve davranışlar bütünü olarak kendisini dışa vurur. Dini hayatın her boyutu, dini inanç merkezinden beslenir. Bir dinin mensubu olmak, o dinin inanç ve öğretilerine inanmakla başlar. Bu süreç devam ettiği sürece, insanın dine bağlılığı da devam eder.⁴ Kısaca iman hayata yön verir ve insanlar bu sayede bir takım davranışlarda bulunurlar.⁵ İmanın Kur'an'da değişik şekillerde yüzlerce kez zikredilmesi bunu açıkça göstermektedir. "Allah" lafzı, tam 2697 yerde kullanılır. "İlâh"⁶ kelimesi ise, toplam 147 yerde geçer. "Lâ ilâhe illâllah" tevhidi Kur'an'da iki yerde geçer. Aynı anlama gelen "Lâ ilâhe illâ Hû" otuz yerde tekrarlanmaktadır. Tevhîdi anlatan diğer âyetler de göz önünde bulundurulduğunda, Kur'an'ın Allah'ın tek bir ilâh olduğuna inanmaya ne kadar önem verdiği ve bütün Kur'ânî esasların tevhîd inancı esasına dayandığı daha rahat anlaşılır.⁷ Görüldüğü gibi Kur'an'ın öncelikli hedefi ve konusu, insanların şirk inancını terk ederek, Tevhîd dîni olan İslam'ı benimsemelerini sağlamaktır. Dolayısıyla Kur'ân, şirk olayı üzerinde çokça durmuş, Tevhîdi odak kavram haline getirmiştir.

Din hizmetlerinde mesajda öncelik, iman konusundan başlamak üzere tadrîcen teferruata inmek olmalıdır. Zira nitelikli bir dîni hayat ancak sahih bir tevhîd inancı ve güçlü bir iman üzerine bina edilebilir. Bu sağlanmadan,

⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1993, s. 155.

⁵ Bkz. Mustafa Köylü, *Psiko-Sosyal Açıdan Dini İletişim*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2006, s. 211

⁶ Kur'an-ı Kerim'e göre İlah bizatîhi var olan, başkasına ihtiyacı bulunmayan, ebedî hayatla diri olan yaratan, öldürüp dirilten, rızık veren, ilmiyle bütün varlıkları kuşatan, esirgeyen ve bağışlayan, evrenin yegâne hâkimi olup daima üstün gelen, en güzel isimlere sahip olan peygamberleri vasıtasıyla insanlara mesaj gönderen en yüce varlıktır. (Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "İlah", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 2001, c. XXII, s. 64.)

⁷ Bkz. 37/Sâffât, 35; 47/Muhammed, 19; Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 1989, c. II, s. 484; Yavuz, *agn.* s. 64.

fürü' ile ilgilenmenin kazandıracığı fazla bir şey yoktur.⁸ Nitekim imandaki aşınma çağımızın en büyük problemlerinden biridir.⁹ Yapılması gereken ise, hidayetin kıyısındaki nesillerin gayri meşru inançlardan, tutum ve davranışlardan uzaklaştırılmasıdır.¹⁰

Allah insanı, kendi varlığını algılayıp kavrayabilecek bir fitrat üzere yaratmıştır.¹¹ Allah'ın varlığına inanmak, insanda doğal bir duygu ve şuurdur. Bu duygu ve şuur değişik vesilelerle körelse bile hiçbir zaman yok olmaz. Kur'an, bolluk ve refah anlarında şımarıp vicdanlarındaki fitri Allah duygusunu inkâr eden ama zor durumda kaldıklarında içlerinde gizledikleri sese kulak verip Allah'a yönelen kimselerden söz eder.¹² Dolayısıyla inançsız bir insan tasavvur etmek zordur. Çünkü insan kendi değerini anlamak ve kişisel gücünü ortaya koymak için herhangi bir şeye inanmak zorundadır. Eğer biz hiçbir şeye inanmasaydık, genellikle faaliyetsiz olurduk. Nitekim bütün davranışlarımızın inandığımız değerlerin tasvir ettiği hedeflere ulaşmak amacıyla yapıldığı da bir gerçektir.¹³

⁸ (وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ الْعَلِيمَ) Yasin, 36/11) âyetine göre, ilahi mesajdan istifade edenler, görmediği halde Rahman olan Allah'tan 'hasyet' edenlerdir. Onlar "Görmediği Rahman'a saygı duyup O'ndan çekinirler" Âyette, bu kimselerin uyarılabileceğine, böyle gönülden Allah'a saygılı, tevhibi benimsemiş insanların yola gelebileceğine dikkat çekilir. Diğer taraftan Fatıha süresinin namazlarda birkaç defa okunarak günde yaklaşık kırk defa tekrar edilmesinin hikmetlerinden biri, her halde tapınılacak, yardımı istenip sığınılacak varlığın sadece Allah olduğunu kişinin zihnine ve gönlüne yerleştirmektir. Bilindiği gibi Kur'an'ın üçte birinde "tevhid" konusu işlenir. Nitekim Hz. Peygamber sa., "...İhlâs süresi Kur'an'ın üçte biridir..." (Buhârî, Fedâilü'l-Kur'an, 13; Müslim, Müsâfirün, 259) buyurmuştur. Hz. Peygamberin bu beyanı, bir kısım âlimlerce, Kur'an'ın manası itibarıyla üçte birine denk olması diye yorumlanmıştır. Çünkü Kur'an'ın üçte biri "tevhid" ilmi, üçte biri "teşri" (yasama, ahkâm) ilmi ve üçte biri de "ahlâk" ilmi konularını içermektedir. (Bkz. M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad.: İsmail Karaçam vd., Feza Gazetecilik, İstanbul, ts. c. X, 119-121). İhlâs süresi içerik olarak bütünüyle tevhid ilmini, zatı ve sıfatlarıyla Allah'ın varlığını, birliğini, hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını, her şeyin kendisine muhtaç olduğunu, doğmadığını ve doğurulmadığını açıklar.

⁹ Her türlü dinî endişenin ortadan kalktığı ve insan davranışlarının büyük ölçüde din dışı güdülerce yönetildiği günümüzde özellikle gençler, maddî-manevî mahrumiyetler yaşamakta, din ve iman gerçeği içi boş, geleceğe dair hiçbir ümit içermeyen anlamsız bir süreç olarak takdim edilmektedir. (Benzer değerlendirme için bkz.: Hökekleli, age. s. 204)

¹⁰ Dinden soğutulan, içine düştüğü boşluktan dolayı çıkış yolu arayan bir kısım gençlerin, ihtiyaçlarını türedi tarikatlarla giderme çabasına girdikleri gözlenmektedir. Elbette gençlerin bu tarikatlara yönelmesinde önemli bir etken, din hizmeti sunan kimselerin bu gençlerin duygularını anlayamamaları, çağın gerektirdiği usul ve üslupla onlara hitap edemeyişleridir. Psikiyatri uzmanları hastalar arasında zengin muhitin boşluğa düşmüş çocuklarının da olduğuna dikkat çekiyorlar ve bu gençlerin genelde anlamsızlık, yalnızlık, kaygı, ölüm ve öfke duygularıyla başedemeyerek tedavi almak zorunda kaldıklarını ifade ediyorlar. Gençlerin, sevginin varlığına bile inançlarını yitirdiklerini, yalıtılmışlık ve yalnızlık duygusu içinde, şizofrenlerde olduğu gibi ağır bir şekilde dünyadan kopuş hali yaşadıklarını dile getiriyorlar. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Vatan Gazetesi, 10 Mart 2004 nüshası)

¹¹ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Samsun, 1993, s. 65.

¹² İlgili ayetler için bkz. Lokman, 31/32; İsrâ, 17/67; Neml, 27/14; Enam, 6/64-65

¹³ Peker, age, s. 46.

Din hizmeti sunanların -her şeyde olduğu gibi- mesaj oluşturmada da rehberleri Kur'an'dır, Hz. Peygamberin tutum ve davranışlarıdır.¹⁴ Mesaj oluşturmada "iman" unsurunun önceliğini değerlendirdikten sonra şimdi de Kur'an'dan örnek verelim.

Kur'an incelendiğinde Mekke döneminde inen âyetlerde, inanç konularına ağırlık verildiği ve iman meselesinin öncelikli olduğu görülür.¹⁵ Bu dönemde putperestliğin ve ilkel din anlayışının zihin bulandıran belirsizliği karşısında kâinat ve hayat olayları tevhid inancının ışığında ele alınır, açıklanan yeni dinin ilkeleri ve onların tutarlılığı savunulur. İman adına sağlam temellerin atıldığı bu dönemde henüz zekât, oruç ve hacc farz kılınmamış; hatta iman ile küfür arasında önemli bir esas ve dinin direği olan namaz bile 23 yıllık Risalet'in üçte biri geçtikten sonra peygamberliğin 8'inci yılında farz kılınmıştır. Bu dönemde inen surelere örnek olarak Yasin Suresinin içeriğine kısaca göz atalım: Bu surede, tevhid delilleri; peygamberlik müessesesi; öldükten sonra dirilme ve ilâhî huzurda yargılanma; Cennet ve cehennem konuları işlenmiştir. Elçileri alaya alan kimselerin akıbeti ve o elçilerin misyonuna sahip çıkan bir kimsenin tutumu anlatılmıştır. Güneş ve ay; gece ile gündüz; bitkiler ve hayvanlar âlemi, insanın yaratılışı ve bütün bunların tek Yaratıcıyı göstermesi; insanın bir damla sudan yaratılması ve yeryüzünün her sene bahar mevsiminde diriltilmesi ölümlerin diriltilmesinin delili olarak anlatılmıştır. Aslında bu ve benzeri yöntemi diğer surelerde de görmek mümkündür.

Medine döneminde ise, Mekke döneminde inen surelerin içerdiği ana temalar ısrarla korunurken ilaveten ibadet hayatı, iktisadi ve sosyal hayat, hukuki yapı ve savaşlara ait düzenlemeler gündeme gelmiştir. Bir örnek olarak bu dönemde inen Bakara Suresinin içeriğine kısaca göz atalım: Hicretten sonra inmeye başlayan bu surenin nüzulü dokuz-on yıl sürmüş ve bütün Medine devri boyunca devam etmiştir. Surede Allah'a, peygamberliğe, ölümlerin diriltilmesi ve öldükten sonra dirilmeye iman; inanç açısından mümin, kâfir ve münafık diye ayrılan insanlar ve onların bazı özellikleri anlatılır. İnsanın yaratılışı ve halife oluşu, kıblenin değişmesi, namaz, oruç, hac, infak, cihad, evlenme, boşanma, süt emzirme, iddet, nesep, nafaka, borçların kaydedilmesi gibi pek çok konuya yer verilir; içki, kumar, faiz yasaklanır. Surede Yahudiler ve Tevrat'ı çarpıtmaları anlatılır, İslam'ın orijinallğine ve Müslümanların yeni bir ümmet olma bilincine değinilir. Şehitlik ve sabır; savaş ve fitnenin savaştan daha tehlikeli olduğu vurgulanır. Kısasta hayat olduğu bildirilir. Yine bu surenin bir ayetinde özlü olarak,

¹⁴ Din hizmetlerinde mesajı temel-orijinal eserlerden süzmek, genel kültür ve muhtelif bilim dallarından istifade ederek hedef kitlenin ihtiyacını, düşünce yapısını ve problemlerini de göz önüne alarak oluşturmaya özen göstermek gerekir. Ancak malzeme seçerken tefrikaya, yanlış anlaşılmaya, siyasî ve ideolojik taraflara çekilmeye müsait olabilecek unsurlardan uzak durulmalı, dinî ve ilmî verilere uymayan, akıl ve mantıkla bağdaşmayan söz ve fikirlere iltifat edilmemelidir.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çağırıcı, "Kur'an", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 2004, c. XXVI, s. 390

kendisini uyku ve uyuklama tutmayan, göklerin ve yerin yaratıcısı, her şeyi bilen, kürsî'si yeri ve gökleri kaplayan yüce arşın sahibi, hayy ve kayyum olan Allah tanıtılır. Ayrıca surenin birçok ayetinde Allah'ın değişik isimlerine¹⁶ yer verilerek bu isimlerin ifade ettiği mana ile sürekli olarak Allah'ın varlığına, birliğine ve kudretine dikkat çekilir.

Sonuçta, hem Mekke'de inen ayetlerde hem de Medine'de inen âyetlerde ana tema olarak tevhide vurgu yapılmış ve adeta dini pratikler bu ana temanın arasına serpiştirilmiştir.

II- Mesajın Aktüel Hale Getirilişi

Mesaj, içerik ve konu önceliği kadar gündem oluşturması açısından da önemlidir. Gündem dışı kalma, mesaja hedef olan insanların beklentileri veya dini yorumu merak edilen konuların dışında sunum yapma sıkça tenkit edilmektedir. Ne var ki, günümüzde aktüel meseleleri mesaj konusu yapmak çok da kolay gözükmemektedir. Zira modern hayatta gündem çok sık değişebilmekte, gündemi değiştiren çok farklı etkenler bulunmaktadır. Bu etkenler mahalli olabildiği kadar ulusal ve hatta küresel nitelikli de olabilmektedir. Ayrıca iletişim araçları vasıtasıyla gündem çok seri (ve sürekli değişerek) yaygınlaşmaktadır. Diğer taraftan aktüalite algısının insandan insana değişmesi de işi zorlaştırmaktadır.

Bu sorunu çözümlenebilmek için istişare eksenli yani kolektif çalışmak şarttır. Dolayısıyla bir bölgede din hizmeti sunanlar bir zümre oluşturarak, problemleri ortak akılla belirlemeli, ardından çözüm önerilerini de içeren mesajlarını hedef kitleye nasıl sunacaklarını tespit etmelidirler. Zira insanların sorunlarına ve ihtiyaçlarına cevap olabilecek, makul, tutarlı ve uygulanabilir çözümler üretebilmek artık kişisel olmaktan çoktan çıkmıştır. Değişik çevrelerde oluşup önümüze gelen kitlesel sorunların çözümünü yine ortak aklın ürünüyle, yardımlaşarak bulunmak zorundadır. Mesele, fert fert kişilerin feraset ve basiretine kalmış bir iş olmayıp, çok yönlü düşünülmesi, projelendirilmesi gereken bir meseledir.¹⁷ Burada tekrar mesajın gündeme uygun oluşturulması konusuna dönersek, Hz. Peygamberin uygulamalarının bizim için örnek olabileceğini görürüz. Evet, Hz. Peygamber her şeyden önce bir insandı. Allah'tan vahiy almış ve peygamberlik görevi dışında insanlardan biri olarak yaşamıştı. Allah'tan aldığı ilahi mesajı insanlara iletme sorumluluğu gereği, çevresindeki insanlarla sıkı bir iletişim içinde olmuş, gelmeye gitmiş, kapısını çalmadığı kimse bırakmamış, hatta defalarca karşılaştığı Ebu Cehil ve benzeri kimselerle iyi geçinmeye ve iyi diyaloglar kurmaya çalışmıştı.

¹⁶ Örneğin, "Rahim, Kerim, Âlim, Semii, Tevvab, Rezzak, Gaffar, Gafur" gibi isimler.

¹⁷ Benzer değerlendirmeler için bkz., Hayati Hökelekli, "Din Hizmetlerinde Yöntemle İlgili Sorunlar", *Din Hizmetlerinde Yöntem ve Verimlilik*, DİB. Yay. ss. 51-68, Ankara, 2006, s. 57

Daima aksiyoner olan Hz. Peygamber, hedef kitle ve özellikle inananlar üzerinde oldukça etkiliydi. Toplumda düşünceler, tutum ve davranışlar onun Allah'tan aldığı ilahi mesaja ve ona yaptığı yorumlara göre şekilleniyordu. Bu arada değişik sebeplerle gelişen bir kısım olaylar üzerine vahye muhatap olup yeni yeni orijinal mesajlar alması onun etkinliğini daha da artırıyordu. Duruma göre gelen her bir ayet ve sure, -ortak referans/bağıntı çerçevesi (iniş sebebi) de bilindiğinden- gündem oluşturuyordu. Elbette bugün din hizmeti sunan kimse, gündem oluşturmak ve aktüaliteyi yakalamak için vahiy bekleyecek değildir. Bu mümkün de değildir. Fakat mümkün olanlar da vardır ki bunlar Hz. Peygamber örneğinde olduğu gibi, toplumla iç içe aksiyoner bir hayat yaşamaktır, her aşamada insanlarla beraber olup dîni temsil eden bir kişilik olarak varlığını hissettirmektir. Çevreden gelişen olaylara sadece tepki veren bir hizmet anlayışı olmamalıdır.¹⁸

Bu genel yaklaşımdan sonra Kur'an-ı Kerim tarafından halkın gündemiyle paralel bir konuda oluşturulan mesaja örnek olarak içkinin haram kılınışını bildiren ayetlere yer vermek istiyorum. Kaynaklarda, içki ve kumarın kesin olarak yasaklanması -nüzul sebebi- ile ilgili olarak Hz. Ömer'in içki hakkında kesin bir emir gelmesi için Allah'a yalvarması, içkili bir yemekten sonra çıkan tartışma sonucunda Sa'd b. Ebû Vakkas'ın saldırıya uğrayıp burnunun yarılması, bir kimsenin kumar oyununda servetini kaybetmesinin büyük bir husumete yol açması zikredilir.¹⁹

Söz konusu ayetler şunlardır: "Ey iman edenler! Şarap, kumar, putlara kurban kesilen sunaklar, fal okları, şeytana ait murdar işlerden başka bir şey değildir. Bunlardan geri durun ki felah bulasınız; Şarap ve kumarla Şeytanın yapmak istediği tek şey, sizin aranızda düşmanlık ve kin salmak, sizi Allah'ı zikretmekten ve namazdan alıkoymaktır. Artık bu habis şeylerden vazgeçtiniz değil mi?; Allaha itaat edin, Resûlullah'a itaat edin ve onlara karşı gelmekten sakının. Eğer ona sırtınızı dönerseniz bilin ki Peygamberimizin görevi sadece tebliğden ibarettir; İman edip iyi ve yararlı işler yapanlara bundan böyle Allaha karşı gelmekten sakındıkları ve imanlarında sebat ile iyi ve yararlı işlerine devam ettikleri, sonra takvaları ve imanları tam sağlamlaşıp kökleştiği, daha sonra da bu takva ile beraber, başkalarına iyilik eden ve her yaptığını güzel yapan ihsan mertebesine

¹⁸ Günümüzde din hizmeti sunanlar, çevrelerindeki insanlarla ne kadar birlikte olmaktadır? Hizmet götürmek, dini telkin ve öğütte bulunmak gibi peygamberane görevlere ne kadar zaman ayırmaktadırlar? Bu soruya olumlu cevap vermek zordur. Ne yazık ki, Peygamber görevini temsil edenler, genellikle peygamberane azim göstermemektedirler. İçine kapanık, sadece kendi hayatını yaşayan, zorunlu durum olmadıkça toplum içine karışmayan, hiçbir inisiyatif almayan kimselerin gündem oluşturması veya aktüaliteyi yakalaması düşünülemez. Kaplumbağa bile başını çıkarıp risk alarak ilerleyebiliyor. Kısaca içinde yaşadığı toplumu dışlayan ve o toplum tarafından da dışlanan dolayısıyla toplumun nabzını tutamayan kimseler aktüaliteyi yakalayamaz ve başarılı mesaj oluşturamazlar.

¹⁹ Bkz. Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB. Yay. Ankara, 2006, c. II, s. 337.

erdikleri takdirde, daha önce yeyip içtiklerinden dolayı kendilerine bir vebal yoktur. Allah da böyle güzel davrananları sever."²⁰

Bilindiği gibi İslâm'ın ilk muhataplarının yaşadığı Mekke'de çok yaygın olan içki ve kumar alışkanlığının kaldırılması için tedricilik²¹ yöntemi esas alınmış, önce insanların bunların kötülükleri üzerinde düşünüp bir yargıya ulaşmalarına fırsat tanınmıştır. Diğer taraftan, kesin yasaklar getirilmeden önce imanın sağlam temeller üzerine oturması sağlanmış ve ilâhî buyruklara mutlak itaat gerektiği fikri zihinlere ve gönüllere yerleştirilmiştir. Bu inanç temeli oluşturulup fikrî hazırlık tamamlandıktan sonra içki ve kumar kesin bir biçimde yasaklanmış ve bir yasak etrafında kolektif şuur oluşturma açısından insanlık tarihinde emsali görülmeyen başarılı bir sonuç elde edilmiştir.²² Maîde suresi 90. âyette içki ve kumar kesin bir şekilde yasaklandıktan sonra 92. âyette, "Şeytan içki ve kumar yoluyla aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister" buyurularak bunların yol açtığı ahlâkî ve dinî konulardaki zararlar hatırlatılmış; ardından da toplum veya devlet baskısı gibi sebeplerle değil, iman etmiş ve ikna olmuş bir Müslüman olarak bu yasaklara uyulması gerektiği vurgulanmış ve "Artık bunlardan vazgeçtiniz değil mi?" buyrulmuştur.²³

İçki, kumar, putlara kurban kesilen sunaklar ve fal oklarının haramlığını konu edinen âyetlerden sonra aynı bağlamda yer alan 93. âyette²⁴ özellikle iman ve takva kavramlarının üç kez tekrarlanması ilginç bulunmuş söz konusu tekrarların, "imanın güçlenerek varlığını korumasını, tökezlemeler olsa da derhal imanın etkisiyle itaate, samimi kulluğa dönülmesini, Allah ile ilişkinin ihsan boyutuna ulaşması için sürekli çaba sarf edilmesini teşvik ve telkin maksadı taşımakta olduğu"²⁵ şeklinde yorumlanmıştır.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılabilirliği gibi içki, Arap toplumunda günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak kabul ediliyor, zaman zaman ortaya çıkardığı sorunlarla da gündeme oturuyordu. İşte içkiyi yasaklayan ayetler, konunun böylesine aktüel olduğu bir anda ve

²⁰ Maîde, 5/90-93

²¹ Sarhoş edici içkiler birkaç safhada, tedrici olarak yasaklanmıştır: İlk önce Mekke'de inen bir âyette güzel bir rızık olmadığına işaret edilmiş; (Nahl, 16/67). Sonra kötülük ve günah tarafının, faydasına galip olduğu (Bakara, 2/219) bildirilmiştir. Derken sarhoş iken namaz kılma yasaklanmış; (Nisa, 4/43). Dördüncü safhada (Maide, 5/90) ayetiyle kesin olarak haram kılınmıştır. (Bkz. Karaman, *age. c. II, s. 337*)

²² Buna karşılık, meselâ Amerika'da 1929 yılında devlet eliyle ve imkânlarıyla yürütülen içki yasağı girişimi, çok büyük maddî harcamalar yapılmasına ve çok ağır cezalar uygulanmasına rağmen -böyle bir inanç temeli bulunmadığı için- başarısızlıkla sonuçlanmıştır. (Bkz. Karaman, *age. c. II, s. 336*)

²³ Bkz. Karaman, *age. c. II, s. 337*.

²⁴ Rivayetlere göre, içki ve kumarın kesin biçimde yasaklanmasını takiben bazı sahâbilerin Hz. Peygamber'e daha önce bu fiilleri işleyip de vefat edenlerin durumunu sormaları üzerine bu âyet inmiştir.

²⁵ Bkz. Hayreddin Karaman vd, *age. c. II, s. 337*.

muhatapları iletiyi almaya hazırlayan tedrici bir mesaj akışından sonra gelmiştir. Söz konusu ayetler, eğer içki olayı yukarıda değindiğimiz gibi değişik nedenlerle halkın gündemine girmeden gelmiş olsaydı, mesajın aktüel boyutu yanında aksiyon boyutu da eksik olacaktı ve dolayısıyla pasif bir ileti olarak kalacak ve hedeflenen amaç tam olarak gerçekleşmeyecekti. Ayrıca “Ey iman edenler” ifadesiyle başlayan ayette, iman motivasyonuna vurgu yapılarak bilgilendirici ve duyguları harekete geçirici bir üslup kullanılmış; “Artık bunlardan vazgeçtiniz değil mi?” ifadesiyle de mesajın ikna edicilik ve aktüellik boyutu pekiştirilmiştir.

III- Mesajda Ümit ve Korku Dengesi

Mesaj içeriği, ümit ve korku dengesi açısından da zaman zaman problem olmaktadır. Kur'an'da 26 ayette müjdeleme, ümitlendirme ve korkutma (tebşir ve inzar) üzerinde durulur. Bunlardan dokuz ayette müjdeleme ve sevdirmeye, korkutmadan önce; dört ayette de korkutma, müjdeden önce zikredilir. Söz konusu ayetlerde müjdeleme, müminlere, muhsinlere ve muttakilere; korkutma ise, insanlara zulmedenlere ve iman etmeyen münkirlere isnat edilir.²⁶ Bu sebeple din hizmeti sunanlar, önceden yaşamış veya Kur'an'ın indiği dönemde yaşayan müşrikler, münafıklar, Yahudi veya Hıristiyanlar hakkında inen ayetleri, doğrudan inananları hedef alarak okumamalıdır. Söz konusu ayetlerin asıl kimler hakkında indiği ve kimleri hedef aldığı dikkate alınmalı, o ayetlerle verilen mesajın bu günün insanına ne anlatmak istediği iyi düşünülmeli ve hedef kitleye nasıl sunulması gerektiği iyi belirlenmelidir.

Dini iletişimde aslolan sevgidir, merhamettir. Kur'an'da “Allah'ın rahmetinden dolayı, sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı kalpli olsaydın, şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onlara mağfiret dile, iş hakkında onlara danış, fakat karar verdin mi Allah'a güven, doğrusu Allah güvenenleri sever”²⁷ buyrulur. Hz. Peygamber de, bu konudaki bir hadisinde, “(Doğru yolu) kolaylıkla gösterin, güçlüklerle göstermeyin. (Allah'ın rahmetini) müjdeleyin, (sadece azabıyla) ürkütmeyin (nefret ettirmeyin)”²⁸ buyurmuş ve önemli bir ölçü vermiştir.²⁹

²⁶ Bu konuda bilgi için bkz. İsmail Lütfi Çakan, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasutaları*, Büşra Yay. İstanbul, 1992, s. 54 vd.

²⁷ Al-i İmran, 3/159.

²⁸ Buhari, İlim 11, Cihad, 146; Müslim, Cihad 5; Ebu Davut, Edeb 17. (Söz konusu hadisin tercümesi İsmail L. Çakan'a aittir. Bkz. Çakan, *age*. s. 55)

²⁹ Günahkarlık duygusu, yaptığı ibadetin vb., kulluk görevlerinin değersizliği veya hiçliği düşüncesi de insanlarda değişik anormalliklere sebep olmaktadır. Bu noktada bir vaiz şahit olduğu bir olayı şöyle anlatmıştır: Önceden tanımadığım bir şahıs, yaklaşık on kişinin hazır bulunduğu bir taziye evinde yanı başındaki kişiye herkesin de duyabileceği şekilde bir şeyler anlatmaya çalışırken, özetle insanların günahkar olduğunu dile getirmiş, ardından da, sözcüğü “Sen akşam yemek yiyeceksin; bu yemeğin şükürünü ifa edebilir misin?” diye sormuş, muhatapı da “Hayır, yediğim yemeğin şükürünü yerine getirebileceğime kani değilim” demiştir. Tam bu sırada akşam ezanı okunmaya başlamış,

Allah'ın doksan dokuz güzel ismi, değişik çalışmalara konu olurken, sevgi ile korku, lütuf ile kahır açısından da tasnife tabi tutulmuştur. Bunlardan korku ve kahır manası içeren isimler, Hâfid (alçaltan, zillete düşüren), Müzil (alçaltan, zillet veren), Kâbız (rızkı tutan, canlıların ruhunu alan), Dâr (zarar veren), Müntakim (suçluları cezalandıran) isimleridir. Söz konusu isimler, Allah'ın celâl yönünü temsil ederken; Gafûr, Kerîm, Raûf, Tevvab, Gaffar, Rezzak, Rahîm, Rahmân gibi çok sayıda cemâl ismi yer almaktadır.³⁰

İletişimde mesajın algılanmasına yönelik "az" korku duygusu etkili olabilirken, "çok" korku hedeflenen sonucu verememekte, kalıcı olamamakta, bazen de ters tepkiye sebep olmaktadır.³¹ Bir kısım araştırmalarda aşırı ve ölçüsüz korkunun şüphe ile karşılandığı, hedefin verilen mesaja karşı savunmaya geçtiği, rahatsız olduğu ve bu sıkıntılı durumdan kurtulmak için iletişimi ret ettiği görülmüştür.³² Dolayısıyla adalet

oradakilere 50 metre ilerideki camiye yönelirken, insanların gerçek kulluktan aciz kalarak günahkâr olduklarını iddia eden bu şahıs, arabasına atlayıp ortamı terk etmiştir. Baymür'a göre engellenen arzular, eksiklikler, başarısızlıklar benliği ve kişisel diğer duyguları zedeler. Bu durumda birey doğru olmayan ama mantığa uygun nedenlerle kendini savunmaya çalışır. (Bkz.: Feriha Baymür, *Genel Psikoloji*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 11. Baskı, 1994, s. 95); Hıristiyan Misyonerlerin de kullandığı bir yöntem, günahkârlık duygusudur. Bilindiği gibi Hıristiyanlıkta günah temelde aslı günah ve fiili günah olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Aslı günahın insanlığı kurtarmak üzere tanrı günahsız olan kendi oğlunu göndermiş o da bu günaha kefarete olmak üzere çarşıya can vererek kendini feda etmiştir. İnsanlar ise vafitiz ile aslı günahın kurtulabilecektirler. (Bkz., Ömer Faruk Harman, "Günah", *DİA* c. XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 1997, c. 14, s. 282); Bir taraftan batılı hayat tarzına özenen, diğer taraftan da dinsiz ve günahkâr olarak yaşamak istemeyen bir kısım insanlara, kurtuluşun "kutsal yasanın gereklerini yapmakla değil, İsa-Mesih'e olan imanla" mümkün olabileceği felsefesi çekici bir şekilde takdim edilmektedir. (bkz. Komisyon, *Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik*, Dinler Tarihi Derneği Yay. Ankara, 2005, s. 39)

³⁰ Geniş bilgi için bkz.: Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 1995, c. XI, s. 412; Mustafa Ünver, "Kur'an Ekseninde Din Görevlisinin Dikkate Alması Gereken Hususlar", *Din Hizmetlerinde Yöntem ve Verimlilik*, DİB. Yay. ss. 161-190, Ankara, 2006, s. 183; (Mustafa Ünver'e göre söz konusu isimlerin yüzde olarak oranları, % 16.6 celal sıfatlar ve % 83.4 ise cemal sıfatlar şeklindedir)

³¹ Korkuda bir itici bir de çekici yön vardır. Bu, korkuya konu olan "şey"e göre değişir. Mesela hırsızdan korkmak, yıldırımdan korkmak, dayaktan korkmak, belki bazı ülkelerde olduğu gibi polisten ve devletten korkmak, korkulan şeyden insanı itici ve uzaklaştırıcı bir korkudur. Bir de anneden korkmak, babadan korkmak, sevgiliyi kırmaktan, hayat arkadaşını incitmekten korkmak onlara karşı saygısızlık ve nankörlük yapmaktan korkmak vardır. Bu tür bir korku korkulan şeye insanı iten/çeken bir korkudur. Üzülerek ifade edelim ki günümüzde din hizmetlerinde sunulan korku motivasyonu kişiyi Allah'tan iten bir korku motifidir. Böyle bir korkuda, korkuya konu olan şeyi unutmak insanı daha da rahatlatıyor olmalıdır. Yaptığı şeylerden dolayı kuluna akla hayale gelebilecek her türlü işkenceyi yapacak ve cezayı verecek bir Allah tanımlaması, unuttuğunda insana rahatlık verebilecek ve belki de bir oh çektirecek tanımlamadır. Bu türlü konuları aklına getirmemekle rahat eden ve hatta ettiğini söyleyenler vardır. (Bu yorum için bkz. M. Emin Erdoğan, <http://www.cevaplar.org>, 09.09.08)

³² Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay. İstanbul, 1988, s. 183-185; Bir Cezaevi vaizi, taammüden öldürmeden dolayı hüküm giyen bir mahkumun, Kur'an mealini açıp Nisa 93'deki "Kim bir mümini kasten öldürürse onun cezası, içinde ebedi kalmak üzere gireceği cehennemdir. Allah ona gazab etmiş, onu lânetlemiş ve onun için

ve ihsanı emreden³³ bir dinin mensuplarının ve görevlilerinin, hedef kişi veya kitleye yönelik söylemlerinde, tutum ve davranışlarında gözecekleri ilk husus adalet ve sonra da ihsan olmalıdır.³⁴

Kısaca duyguları motive edip harekete geçirirken, tebşir ve inzar ayetleri arasında bulunan Kur'anî denge (ölçü olarak da) dikkate alınmalıdır.³⁵

SONUÇ

Din hizmeti ulvi bir vazifedir. Yüceliğine uygun usul ve üslupla temsili gerekir. Geçmişte peygamberlerle yürütülen bu görev; peygamberane azim ister.

Din insanlar için vardır; dolayısıyla din hizmeti ve hizmetlileri insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamaya yönelik tutarlı ve uygulanabilir çözümler üretebilmelidir. Bu noktada öncelik insanların beklentileri veya dini yorumunu merak ettikleri güncel konular olmalıdır. Ancak aktüellik, dinin temel hedeflerini geri plana itmemelidir.

Günümüz insanı her gün onlarca olay hakkında sayısız mesaja hedef olmakta, bunlar hakkında değişik konuşmalar ve yorumlar duymaktadır. Böyle bir ortamda dîni motivasyonun etkinliği için mesajın çok kısa, çarpıcı, dikkat çekici ve kolay akılda kalıcı olması gerekmektedir. Dîni iletişimde

büyük bir azap hazırlamıştır" ayetini göstererek "Hocam, benim dünyam karardı; görüyoşun ahiretim de karardı, ebedi olarak cehennemde yanacağım. Ama ben yapacağımı biliyorum; zaten battım gittim, bu işe sebep olanlar var ya, elime geçen ilk fırsatta onları da bir bir temizleyeceğim" dediğini nakleder. Bunun üzerine vaiz, Nisa 48'deki "Allah Kendisine şirk koşulmasını affetmez, ama bunun dışındaki diğer günahları dilediği kimseden affeder. Kim Allaha ortak icat ederse müthiş bir iftira etmiş, çok büyük bir günah işlemiştir" ayetini göstermiş ve buna göre Allah'ın şirk dışındaki günahları dilediği takdirde affedeceğini söyleyerek, söz konusu kişinin düşüncelerini etkileyebilmiştir. Medyada yer alan bir habere göre, sigara paketlerinin üzerindeki uyarı yazılarının etkisini ortaya çıkarmak için Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde öğrenim gören ve sigara içen öğrencilere bir anket uygulanmıştır. Verilere göre, en az etkileyici uyarıların "Tütün içmek öldürür", "Sigara içenler genç yaşta ölür" ve "Sağlık kuruluşları sigarayı bırakmada size yardımcı olabilir" yazıları olduğu görülmüştür. En fazla etkileyici uyarıların ise "Çocukları koruyun: Dumanınızı onlara solutmayın", "Sigara içmek cildin erken yaşlanmasına neden olur", "Sigara içmek ölümcül akciğer kanserine neden olur" ve "Sigara içmek ağrılı ve yavaş bir ölüme neden olabilir" yazıları olduğu tespit edilmiştir. Bkz., Zaman, 03.09.07 Baskısı

³³ Nahl, 16/ 90; Ayet tam olarak şöyledir: "Allah başkalarına adaleti, hatta adaletten de fazla olarak ihsanı; en güzel davranışı, muhtaç oldukları şeyleri yakınlarına vermeyi emreder. Hayâsızlığı, çirkin işleri, zulüm ve tecavüzü yasaklar. Düşünüp tutasınız diye size öğüt verir."

³⁴ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1995, s. 115

³⁵ Hülâsatu'l-Beyan tefsirinde Mehmet Vehbi merhum, çok hoş bir tespitte bulunur: "Enbiyanın sıfatlarından tebşir; hıfz'ı-sıhha menzilesinde ve inzar; hastalığı tedavi kabilinden olup sıhhat asıl, hastalık ise ârız olduğundan, hıfz'ıs-sıhha menzilinde olan beşaret; inzar üzerine takdim olunur" (Bkz.: Mehmet Vehbi, *Hülâsatu'l-Beyan*, İstanbul, IV. Baskı, ts, c. 1, s. 366.

asıl olan sevgidir, merhamettir. Ümit ve korku duygusu mesaj içeriğine Kur'an ölçülerine göre yansıtılmalıdır. İletişimde mesajın algılanmasına yönelik "az" korku duygusu etkili olabilirken, "çok" korku hedeflenen sonucu verememekte, kalıcı olamamakta, bazen de ters tepkiye sebep olabilmektedir. Dolayısıyla insanlar günahkârlık duygusu ve ümitsizlik açmazına itilmemeli, yüce yaratıcının şefkati, rahmetinin kuşatıcılığı ve kurtarıcılığı çıkış yolu arayan insanlara bir ümit kapısı ve pozitif bir başlangıç olarak sunulmalıdır.

Bugün fiili din hizmeti yapanların istişare eksenli yani kolektif çalışmaları artık kaçınılmazdır. Bu amaçla bir bölgede din hizmeti sunanlar bir zümre oluşturarak, problemleri ortak akılla belirlemeli, ardından çözüm önerilerini de içeren mesajlarını Kur'an ve Hz. Peygamber rehberliğinde oluşturmalı ve hatta hedef kitleye nasıl sunacaklarını tespit etmelidirler. Bugün insanların sorunlarına ve ihtiyaçlarına cevap olabilecek, makul, tutarlı ve uygulanabilir mesajlar-çözümler üretebilmek artık kişisel olmaktan çoktan çıkmıştır. Değişik çevrelerde oluşup önümüze gelen kitlesel sorunların çözümü yine ortak aklın ürünüyle, yardımlaşarak bulunmak zorundadır. Mesele, fert fert kişilerin feraset ve basiretine kalmış bir iş olmaktan çıkmış, çok yönlü düşünülmesi, projelendirilmesi gereken bir hal almıştır.

KAYNAKÇA

- Baltaş, Zuhâl-Baltaş, Acar, *Bedenin Dili*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 11. Baskı, 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahih*, Çağrı Yay. İstanbul, 1992.
- Çağırıcı, Mustafa, "Kur'an", *DİA*, c. XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 2004.
- Çakan, İsmail Lütfî, *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*, Büşra Yay. İstanbul, 1992.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as, *Sünen*, Çağrı Yay. İstanbul, 1992.
- Erdoğan, M. Emin, <http://www.cevaplari.org>, 09.09.08.
- Güngör, Erol, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yay. İstanbul, 1995.
- Harman, Ömer Faruk, "Günah", *DİA*, c. XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 1997.
- Hökekleli, Hayatî, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1993.
- _____, "Din Hizmetlerinde Yöntemle İlgili Sorunlar" *Din Hizmetlerinde Yöntem ve Verimlilik*, DİB. Yay. ss. 51-68, Ankara, 2006.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, Evrim Yay. İstanbul, 1988.
- Karaman, Hayreddin vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, DİB. Yay. Ankara, 2006.
- Kaya, Mevlüt, *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*, Etüt Yay. Samsun, 1998.
- Komisyon, *Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik*, Dinler Tarihi Derneği Yay. Ankara, 2005.
- Köknel, Özcan, *İnsanı Anlamak*, Altın Kitaplar Yay. İstanbul, 1997.
- Köylü, Mustafa, *Psiko-Sosyal Açıdan Dini İletişim*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2006.
- Müslim, Ebû Hüseyin Müslim b. Haccac, *Sahih*, Çağrı Yay. İstanbul, 1992.
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Samsun, 1993, s. 46
- Topaloğlu, Bekir, "Esmâ-i Hüsnâ", *DİA*, c. XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 1995.
- _____, "Allah", *DİA*, c. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 1989.
- Ünver, Mustafa, "Kur'an Ekseninde Din Görevlisinin Dikkate Alması Gereken Hususlar", *Din Hizmetlerinde Yöntem ve Verimlilik*, DİB. Yay. ss. 161-190, Ankara, 2006.
- Vehbi, Mehmet, *Hülâsatü'l-Beyan*, İstanbul, IV. Baskı, ts.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İlâh", *DİA*, c. XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İstanbul, 2001.
- Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad.: İsmail Karaçam vd., Feza Gazetecilik, İstanbul, ts.